

УДК 811.163.1

DOI: 10.32342/2523-4463-2021-2-22-15

І.М. ПРИХОДЬКО,

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри іноземних мов
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького*

С.В. ПОДПЛЯТА,

*доктор філософії в галузі педагогіки,
старший викладач кафедри іноземних мов
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького*

СЛОВОВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИХ СОМАТИЗМІВ

Установлено, що праслов'янська мова мала досить розгалужену систему найменувань частин тіла. Чимало соматизмів називали частини організму і людини, і тварини. До соматичної лексичної підсистеми включають такі великі групи номенів на позначення частин тіла людини і тварини, як: сомонімічні, остеонімічні, спланхнонімічні, ангіонімічні, міонімічні, сенсонімічні, неоплазмонімічні. Об'єктом вивчення є лексика на позначення частин тіла людини й тварини, зокрема найменування голови та її частин, шиї й тулуба, скелета й кісток, серцево-судинної та кровоносної системи, внутрішніх органів, м'язів, органів чуття людини і тварини, а також назви новоутворень, зафіксовані в пам'ятках різних стилів і жанрів та історичних словниках, що відображають лексику праслов'янського періоду. Метою статті є здійснення словотвірного аналізу соматичних найменувань в історії української мови праслов'янської доби. Основними методами дослідження є описовий, порівняльно-історичний, структурний (компонентний). Опис соматичних найменувань провадиться за комплексною методикою, що об'єднує семантико-словотвірний та етимологічний аспекти дослідження. Авторами встановлено, що деривація соматичних найменувань у праслов'янській мові відбувалася двома шляхами: за допомогою морфологічного та семантичного способусловотворення. Найпродуктивнішим з-поміж морфологічних способом словотворення соматичних найменувань дописемної доби була суфіксація, значно менш активною в деривуванні нових слів була конфіксація, префіксальний та композитивний словотвір було репрезентовано поодинокими утвореннями. Особливістю дериваційної семантики соматизмів на теренах давньої Славії є те, що деякі форманти вже в дописемну добу втрачали демінутивне значення. Неморфологічні способи були представлені семантичною деривацією, коли соматизми творилися шляхом перенесення значення на основі подібності, що в подальшому заклало підвалини для формування значного пласту соматичної лексики.

Ключові слова: соматизм; сомонімічна лексика; остеонімічна лексика; спланхнонімі; ангіонімічні назви; міонімічні найменування; сенсонімічна лексика; неоплазмонімі; лексико-семантична група; формант; дериват.

Установлено, что праславянский язык имел достаточно разветвленную систему наименований частей тела. Многие соматизмы называли части организма и человека, и животного. Соматическая лексическая подсистема включает такие большие группы номенов на обозначение частей тела человека и животного, как: сомонимические, остеонимические, спланхонимические, ангионимические, мионимические, сенсонимические, неоплазмонимические. Объектом изучения является лексика на обозначение частей тела человека и животного, в частности наименование головы и ее частей, шеи и туловища, скелета и костей, сердечно-сосудистой и кровеносной системы, внутренних органов, мышц, органов чувств человека и животного, а также названия новообразований, зафиксированные в памятках разных стилей и жанров и исторических словарях, отражающих лексику праславян-

ского периода. Целью статьи является осуществление анализа соматических наименований в истории украинского языка праславянского периода. Основными методами исследования являются описательный, сравнительно-исторический, структурный (компонентный). Описание соматических наименований производится по комплексной методике, объединяющей семантико-словообразующий и этимологический аспекты исследования. Авторами установлено, что деривация соматических наименований в праславянском языке происходила двумя путями: с помощью морфологического и семантического способа словообразования. Самым продуктивным среди морфологических способом словообразования соматических наименований дописьменного периода была суффиксация, значительно менее активной в деривировании новых слов была конфиксация, префиксальное и композитное словообразование были представлены единичными образованиями. Особенностью деривационной семантики соматизмов на территории древней Славии является то, что некоторые форманты уже в письменный период теряли деминутивное значение. Неморфологические способы были представлены семантической деривацией, когда соматизмы создавались путем переноса значения на основе сходства, что в дальнейшем заложило основы для формирования значительного пласта соматической лексики.

Ключевые слова: соматизм; сомонимическая лексика; остеонимическая лексика; спланхнонимы; ангионимические названия; мионимические наименования; сенсонимическая лексика; неоплазмони́мы; лексико-семантическая группа; формант; дериват.

Інтерес науковців до історико-лексикологічних студій був і залишається одним із найбільш пильних в аспекті уваги до лексичної системи української мови. Дослідники аналізують як весь словниковий склад української мови упродовж кількох періодів її розвитку [Німчук, 1983; Кисельов, 2005]), так і склад та джерела виникнення й поповнення різних лексико-семантичних груп, наприклад, релігійної [Бібла, 1997; Пуряева, 2001], торговельної [Бойко, 1997; Гула, 2019], побутової [Крижко, 1997; Сібрук, 2011], юридичної [Паночко, 2013; Стецюк, 1999] та інших сфер.

Кожна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації (концептуалізації) світу. Мовна картина світу формує тип ставлення людини до світу (природи, тварин, себе як елемента світу). Вона задає норми поведінки людини у світі, визначає її ставлення до світу. Значення, що виражаються в мові, складаються в єдину систему поглядів, колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова всім носіям мови.

Під мовною картиною світу нами розуміється сукупність образів, понять, стереотипів і символів, а також зв'язків і відносин, що історично склалися в повсякденній свідомості певного мовного колективу і відображають систему знань народу про навколишній світ за допомогою мовних засобів. У будь-якій національній картині світу людина посідає центральне місце. При аналізі проблеми буття людини у світі наукові дослідження неминуче стосуються питань її тілесного існування, тому тіло людини є об'єктом активного дослідження багатьох природних та гуманітарних дисциплін. Його вивчають анатомія та фізіологія, антропологія та біомеханіка, сексологія та гігієна, антропологія та психосоматика та ін. Інтерес сучасної гуманітаристики до різних аспектів тілесних проявів людини також дуже високий. І одну з провідних позицій у вивченні та описі «людини тілесної», зокрема у дослідженні соматизмів, займає лінгвістика.

Соматизм є важливою частиною мови, що являє собою значний фрагмент мовної картини світу. Ця група лексики має таку характерну особливість, як універсальність, оскільки вона може виступати як засіб опису інших фрагментів дійсності. Центральне становище соматизмів у будь-якій мовній картині світу пояснюється кількома причинами: антропоцентричною парадигмою людської свідомості; однаковістю тілесного устрою (необумовленістю його кліматичними, природними, територіальними умовами); здатністю тіла задавати параметри початкового виміру простору, виступати як інструмент виміру не тільки просторових, а й тимчасових величин.

У сучасній лінгвістичній науці, як і в гуманітаристиці загалом, панує антропоцентричний підхід до виокремлення соматичної лексики, коли до частин тіла зараховуються лише частини тіла людського. Однак такий погляд на сферу тілесного і, до того ж, розуміння пари «соматичний – психічний» лише як таке, що стосується тільки людини, заперечує тілесність (утім, як і сферу психіки) інших живих організмів – тварин. Тому до соматичних назв вважаємо за доцільне відносити й назви частин тіла тварин.

До соматичної лексичної підсистеми запропоновано включати такі великі групи номенів на позначення частин тіла людини і тварини: сомонімічні (загальносистемні, для називання тіла), остеонімічні (назви кісткової системи організму), спланхнонімічні (назви внутрішніх органів загалом), ангіонімічні (найменування елементів кровоносної системи організму), міонімічні (назви м'язів), сенсонімічні (найменування органів чуття), неоплазмонімічні (назви новоутворень на тілі чи в організмі людини і тварини). Така більш удокладнена класифікація соматичних найменувань дає змогу ретельніше підходити до з'ясування особливостей становлення й розвитку як лексико-семантичних груп соматизмів, так і окремих лексем, що, у свою чергу, заповнить лакуни у вивченні однієї з найпомітніших царин історичної лексикології української мови.

Найбільшу кількість упродовж усіх періодів розвитку української мови становили сомонімічні найменування. У праслов'янській мові іменники цієї семантики в кількісному плані майже рівномірно розподілялися за групами, служачи для позначення голови та її частин (**dud(ь)lo* 'морда тварини', *golva 'голова', *golvica, *golvina 'велика голова; баняк', *borda 'борода, підборіддя', *čelo, *ľьбъ, *liko / *likъ, *pyskъ 'рот; обличчя, морда', *obočьje 'брови; око; очна западина; скроня' тощо), тулуба та його частин (*tělo, *plъtь 'тіло, шкіра', **br'uxo*, *puzo, *dupa, *gъzъ, *zadъ, *grъdъ, *pъrsъ, *pъrsi 'груди', *xvostъ, *pъrъ 'кругла заглибина або випуклість на животі людини чи тварини'), шиї та її частин (*šija, *vyja, *glъtь 'горло, глотка', *glъtьka, *gъrdlo, *gъrtanъ / *gъrtanъ, *xoľьka 'частина шиї біля самого хребта', *volо, *volje 'опух, зуб', *našijьkъ 'потилиця'), нижніх кінцівок та їх частин (*butъ 'стегно, ляжка', *golenyъ 'частина ноги від коліна до ступні', *gomolьka / *gomolьka 'гомилка', *xodidlo 'ступня, стопа', **xodul'a* 'ноги', *lapa 'нижня частина ноги тварини', *noga, *pęta, *stopa, *lytьka, *jьkra / *jьkro 'литка, ікра ноги'). Найменше реконструйовано, за нашими даними, найменувань верхніх кінцівок та їх частин (*pletje 'плече', *ramo, *ramę 'те саме', *rъka, *desъnica 'права рука', *klěšča 'клешня', *krilo, *kridlo та ін.).

Формування основного фонду остеонімічної лексики почалося в праслов'янський період. Із-поміж реконструйованих найменувань аналізованої семантики найбільшу кількість становили назви кісткових з'єднань (*gъbežъ 'суглоб', *gyčalъ 'товста, міцна кістка', *sgglobъ / *sъglobъ, *sqstavъ, *kъlbъ 'суглоб', *ščikokoltьka 'кісточка'), дещо менше виявлено найменувань кісток та кісткової системи загалом (*bulyga 'кістка', *kostъ, *kostra, 'скелет, кістяк', *kosturъ / *kostura 'те саме'), атакож назв кісток голови (*ščelpa 'щелепа', *černo / *černo 'те саме', *skula 'вилиця' та ін.). Інколи на позначення якоїсь однієї частини скелета використовувалося кілька номенів. Наприклад, для називання хряща використовувалися іменники *duxadlo, *xręščь, *xręstьkъ / *xręstьka, *xręščelъ, *xręščь, *xręščalъ тощо.

Основний арсенал найменувань внутрішніх органів людини і тварини був сформований у праслов'янську добу. Спланхноніми називали внутрішні органи загалом (*ętro 'печінка', *duxadlo 'свинячий пухир', *qtroba, *kyla 'грижа; пухлина', *červo 'черевна порожнина, живіт', *zelza 'залоза'), органи травлення (*ędadlo 'жувальний апарат у тварин', *xobotъ 'хобот', *kъlba 'порожнина шлунка; (свинячий) шлунок; нутроці риби', *kyšьka 'кишка', *želqđъ 'шлунок', *černъ 'корінний зуб, щелепа, ясна'), сечостатевої системи (*grъqidlo 'вим'я свині', *ędro / *ędra 'яєчко / про чоловічий статевий орган', *dъbna 'матка', *dojьka / *dojьkъ 'груди; сосок', *ložesno 'утроба матки, матка', *vyтę 'вим'я', *mъdo / *mъdъ 'тестикула, яєчко', *děloga / *dětologa 'матка; послід', *obplodьje 'оболонка навколо плода' тощо), а також дихальні органи (**čerl'ustьn'a* 'жабра', *duxadlo дихальний орган, легені, ніздрия кита', *žębra 'рот, паща; вилиця, щелепа').

Уже в праслов'янській мові група сенсонімічних найменувань семантично була розгалуженою, хоча кожна з підгруп за чисельністю була невеликою, а саме: назви органів зору (*bělqda 'очі', *oko, *věko 'повіка', *žєnica 'зіниця', *bělьkъ, *bělьmo 'більмо'), органів слуху, нюху та смаку (*nosъ 'ніс', *uxo 'вуха'), найменування шкірного й волосяного (хутрянного, шерстяного) покриву (*azьno 'шкіра', *agnętina 'шкіра ягняти', *bykovina 'бичача шкіра', *griva, *skorupa 'шкура'), назви рогового покриву шкіри – нігтів, кігтів (*nogъtь, *ratica, *rogъ, *bodidlo 'ріг корови').

Аналіз реконструйованого матеріалу праслов'янських неоплазмонімів свідчить про те, що в дописемний період були сформовані основні їх лексико-семантичні групи, а саме:

назви опухів та інших на(д)шкірних утворень (*butьsa 'опух, наріст', *gyra 'шишка, жолвак', *katyű 'шишка, невеликий набряк; водянка', *mozolь, *pyxohь), найменування прищів та наривів (*blqda 'нечисті прищі', *bolętyjka 'чиряк', *čirь, **čir'akь*, **bul'a* 'нарив, гнійник, шишка', *gnojьnikь 'гнійний прищик'), іменники напозначення виразок та шрамів (*ęzva 'рана, виразка на шкірі', *vьldyрь 'водянка'), назви новоутворень у внутрішніх органах людини чи тварини (*gьlma 'пухир на кістках, м'язах').

З праслов'янської доби українська мова успадкувала окремі найменування новоутворень (*пухирь*, *гуля*, *гудз*, *мозоль*, *бородавка*, *прищ*, *болячка*, *вредь*, *лишай*, *бъльмо*). Проаналізовані писемні джерела давньоруськоукраїнського та середньоукраїнського періодів розвитку української мови, окрім нечисленних успадкованих із праслов'янської мови назв *бъльмо* та *вредь*, інших слів не засвідчують. Поповнюється група найменувань набряків, наривів, опухів та інших на(д)шкірних утворень (*бубачка* 'нарив', *ворокняк* 'гідрома', *міховиця* 'кіста', *жовны*, *шкірняк*, *татарка* 'бородавка', *гноювик*, *гнояк*, *нарва*, *волосомор*, *лисинець* 'лишай'), дещо менше виявлено назв шрамів, рубців (*шрам*, *басаман* 'смуга на тілі від удару', *рубець*) та пухлин усередині організму (*нервозліпак*, *м'язак*, *ясеняк* та ін.).

У праслов'янський період виокремилася невелика група міонімів: це були головно назви серця та найбільш відомих давнім слов'янам м'язів, які в подальшому успадкували слов'янські мови (*gьrba 'губа', *ęzykь, *agodica 'сідниця', *szьrdьse, *žila). У цей же період лише починала формуватися група ангіонімічних найменувань, яких, за нашими даними, реконструйовано зовсім небагато – *selьenzь та варіант *szьlezena 'селезінка'. Така невелика кількість міонімів та ангіонімів зумовлена, вочевидь, тим, що згадані ділянки організму людини і тварини медицина досить пізно почала вивчати.

Мета статті – здійснити докладний словотвірний аналіз соматичних найменувань в історії української мови праслов'янської доби.

Основні методи дослідження: описовий, порівняльно-історичний, структурний (компонентний) аналіз. Опис соматичних найменувань відбуватиметься за комплексною методикою, що об'єднує семантико-словотвірний та етимологічний аспекти дослідження.

Деривація соматичних найменувань у праслов'янській мові відбувалася двома шляхами: за допомогою морфологічного та семантичного способу словотворення. З-поміж морфологічних засобів найбільш продуктивним способом, за нашими даними, була суфіксація.

З огляду на частиномовну належність мотивувальних основ найбільш продуктивними в давньослов'янських дериваційних процесах іменника були дієслівні основи.

Значна кількість девербативів утворена за допомогою суфікса -lo та його похідних -i-dlo, -a-dlo, -slo, а саме: **dud(ь)lo* 'морда тварини' (< *duti 'дути'); *gьrdlo, *žerdlo 'горло' (пор. іє. **g^ur-/g^uer-* 'пожирати, ковтати' + -tl- o, ž в *žerdlo – результат першої палаталізації), *xodidlo 'ступня, стопа' (< *xoditi), *rilo 'морда; ніс тварини' (< *riti); *bodidlo 'ріг корови' (< вербативна основа **bod-* 'бодати'), *ędadlo 'жувальний апарат у тварин' (< *ędati), *duxadlo 'кадик, адамово яблуко' (< *duxati), *duxadlo 'свинячий пупир' (< *duxati 'вдихати, нюхати'), *gybadlo 'рухомий орган' (< *gybati), *čerslo 'поперек, пояс, стегна, пах, статеві органи; перенісся' (< іє. *kert-slo-m < іє. **kert-* 'різати') тощо.

Суфіксальні -ь, -ь, -а, що стали підґрунтям для пізнішого виформування нульового суфікса [Білоусенко, 2016], до дієслівних основ приєднувалися досить активно, наприклад: *globь 'очниця' (< *globiti 'стискати; тиснути'); *glьtь 'горло, глотка' (< *glьtati 'ковтати'); *butь 'стегно, ляжка' (< *butati, *butiti 'штовхати'); *gnatь 'нога; гомілка; кістка; сідниці' (< *gnetь, *gnesti 'стискати, зминати, м'яти'), *xуbь 'хребет' (спор. зі **skeu-* 'хапати'), *gyra / **gyr'a* / *gyрь / *gyрь 'шишка, жолвак' (пор. *gyrati, *gyriti 'пхати, штовхати'), *jьzmetь 'червоний висип на шкірі, запалення' (< *jьzmetati 'викидати'), *jьzorstь 'нарост, опух' (< *jьzorsti 'вирости'), *buta 'шишка, наріст' (пор. *butati, *butiti 'штовхати'), *blqda 'нечисті прищі' (співвідн. з *blędь, *blęsti 'перелюбствувати'), *xyma / *xymь 'шия' (спор. з *xуbь 'хребет', спор. зі **skeu-* 'хапати', -m- - варіант корейового -b-), *klęka / *klękь 'скалічена рука або нога' (*klękati, *klęčati 'припадати на коліна; шкандибати') та ін.

Менше дериватів мали у своїй структурі суфікс -ьк-а / -ък-а, наприклад: **babьka* 'зоб; глотка, гортань, горло' (пов'язане з *bab-* 'набрякати'), **xolьka* 'частина шиї біля самого хребта' (< **xoliti* 'доглядати; стригти дуже коротко; лупцювати'), **kларьka* 'очне повіко' (< **kларpati* 'хлопати').

Інші суфікси (-отъ / -ътъ, -анъ / -t-анъ, -d-а, -j-ь, -уль, - ась, -men-, - ьмо, -ија тощо) приєднувалися до дієслівних основ рідко, а саме: **xobotъ* 'хобот' (< **xabati* 'штовхати, дути'), **карътъ* 'кисть руки' (від дієслівної основи **kap-* 'хапати'), **гъртанъ* / **гъртань* 'горло, гортань' (від іє. **gūr-* / **gūr-* 'пожирати, ковтати'), **borda* 'борода, підборіддя' (пор. іє. Основу **bhar-* 'стирчати, видаватися'), **xрѣстъ* 'частина організму, яка складається з пружної й твердої з'єднувальної тканини, хрящ' (**xрѣстati* / **xрѣстѣti* 'хрустити'), **klěšča* 'кleshня' (< **klěskati* 'хлопати'), **čарьль* / **čарьль* 'кіготь' (< **čарpati* 'хапати, виривати'), **bodyl* 'гомілка, стегно, берце; частина ноги від коліна до підйому; палець' (< **bosti*, **bodq* 'бодати'), **čelo* 'верхня частина голови над очима, чоло' (< іє. **kelom* < іє. **kel-* 'підніматися, вивищуватися'), **dymę* 'пах; лобкова кістка' (< **dymati* 'дути, надувати' з гаплогологією **du(ma-)- + -men*), **bodьca* 'жало' (< **bosti*, **bodq* 'бодати'), **čekль* / **čekль* 'ікло' (< **čekati* 'тикати, колоти'), **červo* 'черевна порожнина' (пор. іє. основу **(s)ker-* 'різати', 'шкіра'), **ědakъ* 'стравохід' (< **ědati* 'істи'), **xobota* 'хобот; хвіст' (< **xabati* 'штовхати, дути'), **bolna* 'плівка між пальцями у водоплавних птахів; шишка, опух на тілі людини' (спор. з іє. *bhel-* 'набрякати, роздуватися'), **katyшь* 'шишка, невеликий набряк; водянка' (< **katati* 'рухати, пересувати округлий предмет, обертати його, змушуючи його ковзати по поверхні'), **bula* 'нарив, гнійник, шишка' (спор. з гот. *uj- bauljan* 'надувати'), **běльmo* 'більмо' (< **běliti*), **češuja*, **češul'a*, **češula* 'луска' (< **česati*, *češq*) та ін.

Нечасто -ьк-а виступав паралельно з іншими формантами, наприклад, із суфіксами -сь або -ась: **dojьka* / *dojьkъ* 'груди; сосок' та **dojьсь* 'сосок', **kлерьka* 'вія' та **kлерась* 'повіко; вія', що дає підстави говорити про їхконкурування вже у праслов'янську добу.

Частина праслов'янських десубстантивів, за нашими спостереженнями, утворені за допомогою демінутивних суфіксів (-ька/-ька, -іса/-іка та -ькъ/-ькъ/-ьсь), які вже в мові давніх слов'ян могли втрачати модифікаційне демінутивне значення, наприклад: **gomolьka* / **gomolьka* 'гомілка' (< **gomola* 'конус'), **kaшьka* 'нутроці комах' (< **kaša* 'місиво; каша'), **brunьka* 'прищ на обличчі; опух на тілі людини' (від основи іє. походження *bhrūnāt* 'зародок учереві'), **čelьka* 'передня частина гриви коня, що спадає на лоба; чілка' (< **čelo*), **bърцьka* 'зморшка, складка' (< **bъркъ* 'м'язисті волокна'), **golvica* 'голівка', **kl'učica* 'ключиця' (< **kl'uka* 'гак, ручка дверей, дверний засув'), **bordavica* 'бородавка' (< **borda* < **vorda* 'бородавка' < іє. **ūerdh-* 'рости'), **kostica* / **kostika* 'маленька кісточка; щиколотка', **kostrica* / **kостrika* 'дрібна риб'яча кістка' (< **kostra* 'скелет, кістяк'), **čelнькъ* 'щиколотка', **čelньсь* (обидва – демінутиви до **čelнь*).

Інколи згадані форманти могли конкурувати і між собою, і з іншими афіксами, наприклад: **bordavica* 'бородавка' і **bordava* 'бородавка', **golvina* 'велика голова' і **golvišče*, **golvьka* / **golvькъ* 'маленька голова'.

З-поміж десубстантивів досить яскраво виокремлюється група іменників із суфіксом -іна, який у праслов'янську добу оформлював побіч з іншими й деривати зі значенням 'м'ясо тварини'. Семантика 'шкіра тварини' в таких утвореннях була вторинною стосовно до участі згаданого суфікса в продукуванні нових слів зі значенням 'шкіра тварини': **agnęтина* 'шкіра ягняти', **alovičina* / **alovčina* 'теляча шкіра', **хръбьтина* 'хребет; спинна частина; м'ясо зі спини', **jarina* 'шерсть ягняти' від **jara* / **jaro* 'весна'.

Для розгляданого форманта характерною є також функція творення пейоративів, наприклад: **golvina* 'велика голова; баняк', **klěščina* 'кleshня', **гърбина* 'спина' ('великий горб'), **golvišče*, **nosišče*, **golvizna* 'неспівмірно велика голова, баняк'.

Невластиву для праслов'янських соматизмів сему збірності могли або забезпечувати, або увиразнювати суфікси -ье та -іна, а саме: **červina* 'кишки, нутроці' від **červo* суфіксальний -іна вже на праслов'янському етапі увиразнював сему збірності **брувьje* 'брови'.

Непродуктивними у функції деривування відіменникових соматизмів у дописемний період були як форманти, що могли бути досить активними у творенні лексем з іншою семантикою (-i)vo, -ухъ, -къ, -ъл-, -ьпа, -tr-: **kalivo* 'задній прохід' (< **kaľ* 'бруд'), **kaľ'ухъ*

‘кишки’ (< *kaľ ‘бруд’), *ęzykь (спор. з д.-інд. *jihvā*, *juhū* ‘язик’, походить, вочевидь, від **en-ǵhū-* + -кь), *gruzьь / *gruzьla ‘нарив, опух, набряк’ (семантичний суфіксальний новотвір від *gruzь ‘щебінь, бита цегла’), *klěščьna ‘кleshня’ від *klěščьa ‘кleshня’, *ętro ‘печінка (й легені); нарив, опух’ (< іє. *entro-m, де **en-* – префікс ‘в’, а -*tr-* – формант із просторово-компаративною функцією), так і уніфікси на кшталт -*ur(a)* (*skorupa ‘шкаралупа’ від **skor-* ‘шкура’ та уніфікса -*ur(a)*).

Подекуди суфіксальні форманти, рано втративши функцію творення деминутивів чи, приміром, збірних найменувань, могли ставати надлишковими, а саме: **br’ustь* і **br’ustьje* ‘литка’, *glьть і *glьтьka ‘горло, глотка’, *klěščьa і *klěščьina ‘кleshня’ та ін.

Частина дериватів могла мати подвійну – іменникову та дієслівну – мотивацію, наприклад: *glьтьka від *glьtati ‘ковтати’ або від *glьть ‘горло, глотка’, і в такому разі суфіксальний -*k-a* міг виступати надлишковим; *grqzido ‘вим’я свині’ від *grqziti ‘наповнювати вагою’ або від *grqзь ‘вантаж’. Не складала конкуренцію суфіксації, однак була помітною на тлі морфологічних засобів словотворення *конфіксація*, яка поставала, найімовірніше, здебільшого внаслідок лексикалізації прийменниково-відмінкових сполук. Майже всі виявлені деривати такого складу мали у своєму значенні чітку вказівку на локацію того, що називало вивідне слово. Така семантична структура була зумовлена характером препозитивних частин, що походили від прийменників, наприклад: *obočьje ‘брови; око; очна впадина; скроня’, *obustьje ‘місце навколо рота’, *obuшьje ‘край вуха’, *obzqьbьje ‘щелепа’, *obzadьbьje ‘задня частина’, *našijьkь ‘потилиця; нашійок’, *navuьjьkь ‘загривок, потилиця’ (< *na *vuja ‘шия’), *medjinožьbьje ‘пах’, *občervьbьje ‘плівка навколо кишок, черевної порожнини’, *obplodьbьje ‘оболонка навколо плода; про врожай’. Траплялися з-поміж таких утворень і похідні із синонімічними постпозитивними частинами, а саме: *obsьrdьbьje та *obsьrdьсьь ‘осердя, перикард – щільний мішок, у якому розташоване серце діафрагма’.

Дед’ективи були репрезентовані значно меншою кількістю дериватів і являли собою або суфіксальні, на базі прикметників, утворення, або ж, рідше, застигли прикметникові форми, наприклад: *aьсььnikь ‘залоза на горлі худоби’ від прикметникової основи **aьсььn-*, *dura ‘зад’ (< іє. *dheŷp(b)-* / *dhoŷp(b)-* ‘глибокий; улоговина’), *grqзь / *grqza / *guzь ‘зад’ (продовжує іє. **gonǵ-*, **gouǵ-* ‘круглий’), *gliza ‘зоб; нарив, опух’ (спор. із **glei-ǵh-* та лит. *gližūs*, *gližūs* ‘клейкий, слизовий’).

Нерідко до прикметникових основ приєднувалися синонімічні суфікси, а саме: *gnoьjnica та *gnoьjnikь ‘прищик, гнійник на обличчі, чиряк’, причому в другому з наведених дериватів соматична семантика є вторинною, на відміну від *gnoьjnica ‘прищик, гнійник на обличчі, чиряк’, де значення частини людського тіла є основним; *bordavьka та *bordavica ‘бородавка’.

Ад’ективи могли виступати базою для творення цілих «соматичних гнізд», як це бачимо на прикладі лексем, що позначають око та його частини: **bělqda mn.* ‘очі’, *bělьka ‘білок, очі’, *bělьkь ‘очний білок’; **běl’ikь*, *bělivo ‘більмо’.

Від інших частин мови найменування частин тіла чи організму людини або тварини продукувалися рідко, пор.: *ętreba / *ętrebь / *qtroba ‘утроба’ (у *ędro виокремлюються *ęd-* ‘усередині’ + -*tr-*, а в *qtroba – **q-* < **on-* ‘усередині’), *bolętica та *bolęтььka ‘нарив, прищ’ від нейотованого прислівника **bolęť-*.

Спорадично в дописемний період соматичні найменування творилися шляхом *основоскладання*, наприклад: **čel’ustь* ‘щелепа’ (від *čelo ‘передня сторона чого-небудь фасад’ та **ust-* ‘рот, губа’), *děloga / *dětologa ‘матка; послід’ (**děto-* та **loga-*).

Помітна частина соматичних найменувань могла бути утворена неморфологічним способом, зокрема *семантичним*. Перенесення значення відбувалося на підставі подібності деривата до того, що було назване мотивувальним словом. Наприклад: *agodica ‘вилація; сідниця’ від *agoda, яке набуло нової семантики ‘округла, випукла частина тіла’, *ęцььту ‘ячмінь (на оці)’, *dььbna ‘камінь у жовчному пухирі’ як додаткове значення до основного ‘відчуття болю в суглобах, кишківнику тощо’, зумовленого значенням етимологічно тотожного *dььbno ‘внутрішня (хвороба)’, *kььlbь ‘суглоб’ (особливо в пальця) та *kььlba / *kььlbь ‘порожнина шлунка; (свинячий) шлунок; нутрощі риби’, очевидно, з огляду на подібність форми цієї частини кісткової системи до колби – посудини з видовженою горловиною та ін.

Отже, найменування частин тіла, виступаючи одним із найпомітніших пластів лексики, що відображає і знання носіїв мови як про навколишній світ, і їхнє уявлення як про власний організм, так і про організм тварин, є предметом постійної уваги лінгвістів. Найпродуктивнішим з-поміж морфологічних способом словотворення соматичних найменувань дописемної доби була суфіксація (**dud(ь)lo* 'морда тварини', *globъ 'очниця', *jъzmetь 'червоний висип на шкірі, запалення', *blōda 'нечисті прищі', *babъka 'зоб', *xobotь 'хобот', *klěšča 'клешня', *dyme 'пах; лобкова кістка', *bodьsa 'жало', *katyšь 'шишка, невеликий набряк; водянка', *gomolьka 'гомілка', *golvica 'голівка', *xrǫbьtina 'хребет; спинна частина; м'ясо зі спини', *golvišče 'велика голова', *bryvьje 'брови'), значно менш активними в деривуванні нових слів була конфіксація (*obočьje 'брови; око; очна западина; скроня', *našijьkь 'потилиця; нашийок', *obsьrdьsь 'осердя, перикард – щільний мішок, у якому розташоване серце діафрагма'), префіксальний (*raznogьtь 'копито') та композитний (**čel'ustь* 'щелепа') словотвір був репрезентований поодинокими утвореннями. Особливістю дериваційної семантики соматизмів на теренах Давньої Славії є те, що деякі форманти уже в дописемну добу втрачали демінутивне значення. Неморфологічні способи були представлені семантичною деривацією, коли соматизми творилися шляхом перенесення значення на основі подібності, що в подальшому заклало підвалини для формування значного пласту соматичної лексики.

Перспективами дослідження є більш докладне вивчення розвитку й становлення соматичних назв у діалектах української мови, а також створення засад укладання термінологічної бази природничої, зокрема медичної, сфери з опертям на питому український лексичний матеріал.

Список використаної літератури

Бібла, С.В. (1997). *Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад)*. (Дис. канд. філол. наук). Інститут української мови НАН України, Київ.

Білоусенко, П.І. (2016). Теоретичні засади дослідження динаміки нульсуфіксальної деривації іменника. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 1, 80–92.

Бойко, Л.П. (1997). *Торговельна лексика запорозького козацького вжитку*. (Дис. канд. філол. наук). Запорізький державний університет, Запоріжжя.

Гула, Л.І. (2019). *Торговельно-економічна лексика української мови XIV–XVIII ст.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця.

Кисельов, Р.Є. (2005). *Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київ.

Крижко, О.А. (1997). *Розвиток семантики побутової лексики українських літописів кінця XVII – початку XVIII століття (назви їжі, напоїв, продуктів харчування)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Бердянський державний педагогічний інститут ім. П.Д. Осипенка, Бердянськ.

Німчук, В.В. (1983). Праслов'янська лексика. В.М. Русанівський (Ред.), *Історія української мови. Лексика і фразеологія* (с. 15–28). Київ: Наукова думка.

Паночко, М.М. (2013). *Розвиток української юридичної термінології в Західній Україні (1772–1918 рр.)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ.

Пуряєва, Н.В. (2001). *Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів)*. (Дис. канд. філол. наук). Інститут української мови НАН України, Київ.

Сібрук, А.В. (2011). *Структура та семантика назв прикрас (на основіпам'яток XI–XIV ст.)*. (Дис. канд. філол. наук). Національний авіаційний університет, Київ.

Стецюк, Б.Р. (1999). *Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Запорізький державний університет, Запоріжжя, 19 с.